

SELETUSKIRI

loomakaitseseaduse ja looduskaitseseaduse muutmise seaduse eelnõu juurde

1. Sissejuhatus

1.1 Sisukokkuvõte

Läänelikus kultuuriruumis väärtustatakse ettevõtluses aina enam selle eetilist aspekti ning peetakse oluliseks ettevõtjate sotsiaalset panust ühiskonda. Seetõttu tolereeritakse ettevõtluskeskkonnas aina vähem ebaausat konkurentsi ning majandustegevusele on tugevalt lisandumas eetiline mõõde.

Karusloomad on metsloomad. Neile ei ole võimalik karusloomakasvanduste intensiivpidamise tingimustes tagada ligilähedaseltki liigiomast elu. Samas ei suudeta Eestis tegutsevates karusloomakasvandustes täita isegi intensiivpidamise tingimustele vastavaid nõudeid. Karusnaha tootmisega kaasneb lisaks hulgaliselt keskkonnaprobleeme. Karusnahk on luksuskaup ning karusnaha tootmine ei ole inimese eluks oluline tööstusharu. Seetõttu on põhjendatud karusloomakasvandused teatud üleminekuajaga sulgeda.

Enamikes riikides, kus karusloomakasvandused on keelustatud, on seda tehtud eetilistel kaalutlustel. Karusloomafarmid on keelustanud Inglismaa ja Põhja-Iirimaa (2002), Austria (2004), Horvaatia (2017), Holland (2024), Makedoonia (2014), Brasiilia (2014), Bosnia ja Hertsegoviina (2029), Sloveenia (2013), Serbia (2019) Saksamaa liidumaad Baier, Hesse, Nordrhein-Westfalen ja Schleswig-Holstein ning Belgia suurim piirkond Valloonia täielikult, Tšehhis (2019), Taanis (2009), Luxemburgis (2018) ja Flandria piirkonnas Belgias.¹ Osaliselt on keelustatud Uus-Meremaal ja Ameerika Ühendriikides. Šveitsis, Rootsis, Saksamaal, Jaapanis ja Hispaanias on karusloomakasvandustes karusloomade pidamise tingimusi nii rangelt karmistatud, et karusloomakasvandusi seal sisuliselt enam ei eksisteeri.²

Selle aasta oktoobrist on ka Leedu parlamendi menetlusse antud karusloomakasvanduste keelustamise eelnõu, mille esimene lugemine toimub tõenäoliselt veel selle aasta lõpus.³ Eelnõu algatajateks on 20 Leedu parlamendi liiget. Karusloomakasvanduste keelustamiseks antakse ettevõtjatele ülemineku aeg 2025. aasta lõpuni.⁴

Karusloomakasvanduste keelustamist toetab Eestis oluline avalik huvi. MTÜ loomade eestkoste organisatsiooni Loomuse tellitud küsitluse kohaselt ei poolda 81% naistest ja 55% meestest loomade kasvatamist ja hukkamist farmides karusnaha saamise eesmärgil.⁵

¹<https://www.facebook.com/loomadeeestkoste/photos/a.1411163825826822/2208571612752702/?type=3&theater>

²<https://www.facebook.com/loomadeeestkoste/photos/a.1411163825826822/2208571612752702/?type=3&theater>

³ <https://www.furfreealliance.com/lithuanian-mps-present-bill-to-ban-fur-farming/>

⁴ https://www.baltictimes.com/mps_calls_for_ban_on_fur_farming/

⁵<http://loomus.ee/uuring-eesti-inimesed-ei-poolda-karusloomafarme-ja-metsloomadega-tsirkuseid/>

2014. aastal kogus eestisene petitsioon karusloomafarmide keelustamise poolt üle 10 000 Eesti inimese allkirja. Rahvusvaheline petitsioon karusloomafarmide keelustamiseks Eestis on seni kogunud üle 36 000 allkirja.⁶

23.02.2017.aastal algatasid 14 Riigikogu liiget Barbi Pilvre, Marianne Mikko, Hardi Volmer, Hannes Hanso, Rainer Vakra, Inara Luigas, Heimar Lenk, Lauri Luik, Heidy Purga, Eiki Nestor, Oudekki Loone, Jaanus Karilaid, Eerik-Niiles Kross, Liina Kersna loomakaitseseaduse ja looduskaitseaduse muutmise seaduse eelnõu 392 SE⁷, mille eesmärk oli alates 2028.aasta 1. jaanuarist keelustada loomade pidamine üksnes või peamiselt karusnaha tootmise eesmärgil, samuti nende aretamine ja paljundamine üksnes või peamiselt karusnaha tootmise eesmärgil. Riigikogu täiskogu 10.05.2017.a. istungil lükati eelnõu 392 SE esimesel lugemisel keskkonnakomisjoni ja Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna fraktsiooni ettepanekul tagasi ja langes menetlusest välja. Eelnõu tagasi lükkamise poolt hääletas 49 rahvasaadikut, vastu oli 24, erapooletuid 1.⁸

Sellel aasta 1.juunil jõustusid loomakaitseseaduse muudatused⁹, mille kohaselt on loomanäitusel, -võistlusel, -laadal, -oksjonil või loomade kokkutoomisega seotud muul avalikul üritusel lubatud kasutada üksnes tehistingimustes sündinud looma, kelle liigiomased käitumisharjumused või eluviis seda ilma looma tervist kahjustamata võimaldavad. Nende loomaliikide ja alamliikide loetelu, keda on lubatud sellisel avalikul üritusel kasutada, kehtestab valdkonna eest vastutav minister määrusega (<https://www.riigiteataja.ee/akt/105062018006>) Muudatuste eesmärgiks oli kaitsta loomade heaolu ja tervist, ennetada avalikul üritusel loomadega seotud õnnetuste ohtu ning vältida inimeste, eriti laste, tsirkuseetenduse käigus nähtud loomade mitteliigiomasest käitumisest tulenevaid võimalikke väärarusaamu loomade vabas looduses käitumise kohta. Farmerid olid üsna pahased, et algses nimekirjas ei olnud karusloomi ja üritasid neid, eriti tšintšiljat, erinevates nimekirja koostamise faasides lisada, aga sellest ei tulnud midagi välja. See tähendab sisuliselt seda, et näiteks maamessidel ja põllumajandusnäitustel ei tohi enam karusloomi näidata ja nad on sisuliselt metsloomadega võrdsustatud. Suuremate näituste korraldajad ei protestinud selle vastu, kuna neil on mitmeid kogemusi varasemast ajast, kuidas näitusekülastajad karusloomade näitamise (eriti rebaste osas) puhul veterinaarameetnike poole pöörduvad ja karusloomade avalikku näitamist taunivad. Kui metsloomade tsirkuses kasutamise keelustamisega jõudis Eesti nii mõnestki arenenud riigist (nt Rootsi, Taani jne) ette ja näitas kaasaegset maailmavaadet, siis karusloomafarmide keelustamise eelnõu 392 SE tagasi lükkamine Riigikogu poolt 10.05.2017 jättis ka rahvusvaheliselt halva mulje. Näiteks alates ajast, mil eelnõu 392 SE Riigikogu saalis maha hääletati, on karusloomafarmid keelustanud Tšehhi, Luxemburg ja Flandria piirkond Belgias.

1.2. Märkused

Eelnõu ei ole seotud Euroopa Liidu õiguse rakendamisega.

Eelnõu ei ole seotud muu menetluses oleva eelnõu ega Vabariigi Valitsuse tegevusprogrammiga.

Eelnõuga muudetakse loomakaitseseadust RT I, 28.12.2017, 23, redaktsioonis ja looduskaitseadust RT I, 26.01.2018, 10 redaktsioonis.

Seaduse vastuvõtmiseks Riigikogus on vajalik poolthälte enamus.

⁶<https://www.change.org/p/parliament-of-estonia-end-fur-farming-in-estonia>

⁷ <https://www.riigikogu.ee/tegevus/eelnoud/eelnou/622d245f-80ed-4a3c-ad1e-f71ddf401be9/Loomakaitseseaduse%20ja%20looduskaitseaduse%20muutmise%20seadus>

⁸ <http://stenogrammid.riigikogu.ee/et/201705101400#PKP-20880>

⁹ <https://www.riigiteataja.ee/akt/128122017023>

2. Seaduse eesmärk

Karusloomafarmide keelustamist on arutatud Eestis alates 2009. aastast, mil selle teema tõstasid looma- ja looduskaitseorganisatsioonid, Erakond Eestimaa Rohelised ning Sotsiaaldemokraatlik Erakond.

Uuesti tõusis inimeste teadvusesse karusloomafarmide keelustamine 2013. aastal, kui Eesti Rahvusringhäälingut telesaates Pealtnägija avaldati loomapidamisreeglite rikkumist kajastavaid kaadreid Balti Karusnahk AS Karjaküla rebase- ja naaritsafarmist¹⁰. Samal ajal tõstas ka Keskkonnaministerium karusloomafarmide keelustamise küsimuse, kuna karusloomafarmides ei olnud täidetud keskkonnanõudeid juba aastaid.

Eestis kasvatatakse karusloomadena täintšiljasid, küülikuid, naaritsaid ja rebaseid. Kokku peetakse Eestis umbes 200 000 karuslooma.

Täpne ülevaade karusloomafarmide arvu kohta Eestis puudub. Ka Eesti Maaülikooli veterinaarmeditsiini ja loomakasvanduse instituudi ning majandus- ja sotsiaalinstituudi 2016. aasta „Karusloomakasvanduste uuringus“ ei ole toodud kindlat arvu¹¹. Põllumajanduse Registre ja Informatsiooni Ameti registri, kuhu peavad kuuluma karusnahakasvanduse hooned ja territooriumid, andmetel on sini- ja hõberebasefarme kolm, mingi ehk ameerika naaritsa farme samuti kolm ja täintšiljafarme 26.

AS Balti Karusnahk on Baltimaade suurim¹² karusloomakasvandus (kokku ca 140 000 looma, kellest ligikaudu 30 000 on rebased, ülejäänud mingid). 2014. aastal oli Eesti karusloomasektoris kokku 94 töökohta; 74 täistööajaga töötajat mingi- ja rebasefarmides ja 20,5 töötajat täintšiljakasvandustes. AS Balti Karusnahk farmis oli töötajaid nende 2017. aasta majandusaasta aruande kohaselt 46. Võrreldes 2015. aastaga, kui farmis töötas 73 töötajat, on töötajate arv vähenenud 27 inimese võrra.

2015. aasta 26. novembril esitleti Euroopa Parlamendi loomade heaolu ja kaitse sisekomisjonis teadusraportit, mille kohaselt on karusloomafarmide keelustamine ainus lahendus karusnahatööstuses aset leidvate loomade heaolu tõsiste rikkumiste ärahoidmiseks. Raportist nähtub, et karusloomafarme, kus suudetaks metsloomade vajadustele vastu tulla, ei ole olemas. Ka parimad katsed loomade heaolunõudeid järgida ei suuda loomade heaolu tõsta tasemeni, mida enamik inimesi piisavaks peaksid.¹³

Kui Holland, kes on maailma neljas suurim mingitootja, otsustab eelkõige eetilistel põhjustel ja loomade heaolust lähtuvalt karusloomakasvandustest loobuda¹⁴, ei ole edumeelsel ja tulevikku vaataval Eestil põhjust julma ja keskkonnaaenulikku tootmisharu toetada.

¹⁰Vt nt http://etv.err.ee/v/elusaated/pealtnagija/saadete_uudised/b82176a9-b2cd-4af6-bbb7-6863d13cd575

¹¹<https://www.agri.ee/sites/default/files/content/uuringud/2016/uuring-2016-karusloomakasvatus.pdf>
Vt ka MTÜ Loomus kriitika: <http://loomus.ee/loomuse-kommentaari-karusloomakasvanduste-uuringu-lopparuande-kohta/>

¹²Soome kapitalile kuuluva Balti Karusnahk OÜ turuosa on 90-95 protsenti kogu Eesti toodangust.

¹³Raport: <http://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2015/11/Case-against-fur-farming.pdf>

¹⁴Hollandi karusloomakasvatavate hinnangul oli keeld vastuolus Euroopa inimõiguste konventsiooniga. Kohus jättis oma 16. detsembri otsusega¹⁴ aga nende kaebuse rahuldamata leides, et keelu rakendamises on võrdselt arvesse võetud nii karusloomakasvatavate põhiõigusi kui ka avalikkuse huvisid. Karusloomafarmide keelustamine jõustub 1. jaanuaril 2024.

Kuna karusnahksed tooted ei ole tänapäeval esmavajalikud ning karusnaha tootmine farmides põhjustab metsloomadele kannatusi, on põhjendatud vajaliku üleminekuajaga Eestis loomade kasvatamine ning aretamine karusnaha saamise eesmärgil keelustada.

Eetika alased kaalutlused

Loomade pidamine karusnaha tootmise eesmärgil on ühiskonna jaoks eelkõige eetilise mõõtmega. Eesti on tugevate läänelike väärtustega riik, kus aina enam küsitakse loomadele kannatuste põhjustamise vajalikkuse ja põhjendatuse kohta. Väga olulisel kohal on tervislikud valikud igapäevaelus ning majanduse jätkusuutlik areng. Karusnaha tootmine ning karusnahast toodete kasutamine ei sobitu enam sellisesse maailmapilti.

KantarEmori poolt 2016. aasta detsembri lõpus läbi viidud üleriigilises omnibuss uuringu kohaselt ei poolda 81% naistest ja 55% meestest loomade kasvatamist ja hukkamist farmides karusnaha saamise eesmärgil. Võrdselt 69% eestlastest ja venelastest ei poolda loomade kasvatamist ja hukkamist farmides karusnaha saamise eesmärgil. Võrreldes paari aasta taguse uuringuga on karusloomafarme mittepooldavate inimeste arv kasvanud 11% võrra. KantarEmoriläbi viidud uuringus osales 854 inimest vanuses 15-74 eluaastat

2014. aastal kogus eestisene petitsioon karusloomafarmide keelustamise poolt üle 10 000 Eesti inimese allkirja. Rahvusvaheline petitsioon karusloomafarmide keelustamiseks Eestis on seni kogunud üle 36 000 allkirja.

Üle Euroopa läbi viidud avaliku arvamuse uuringud näitavad selgelt, et inimesed on karusloomafarmide suhtes aina kriitilisemalt meelestatud.

82% Tšehhi, 68% Norra, 78% Rootsi, 81% Austria, 64% Läti, 67% Leedu, 69% Eesti, 84% Hollandi, 86% Saksamaa, 66% Poola, 86% Belgia, 82% Šveitsi, 73% Horvaatia ja 91% Itaalia elanikest leiab, et loomade tapmine nende karusnaha saamise eesmärgil ei ole aktsepteeritav.¹⁵

Loomade heaolu alased kaalutlused

Eesti karusloomakasvandustes kasvatatakse Ameerika naaritsaid (*Mustelavison*), hõbe- ja punarebaseid (*Vulpes vulpes*), sinirebaseid (*Alopex lagopus*) ning tšintšiljasid (*Chinchilla chinchilla*, *Chinchilla brevicaudata*, *Chinchilla lanigera*). Varem on kasvatatud ka kährikud ja nutriaid, kuid erinevatel põhjustel on teisi loomaliike kasvatavad farmid tegevuse lõpetanud. Kasvatatakse mingil määral ka küülikuid, kuid riiklikud registrid ei erista, kas neid kasvatatakse karusnaha või liha saamise eesmärgil.

Hõberebase käitumuslikud vajadused

Karusloomakasvandustes peetavad hõberebased pärinevad metsikutest punarebastest. Punarebase territoorium looduses on 0,5 kuni 10 km². Täiskasvanud rebane rändab iga päev umbes 6-10 km, veedab 55% ööpäevast jahtides ja toitu otsides ning 10% toiduga mitte seotud aktiivsete tegevustega nagu ümbruse uurimine, mäng jne.

Rebaseurul on tavaliselt 3–9 sissepääsu ja see võib laiuda mitmesajal ruutmeetril. Keskmisel rebaseperel on kaks suurt ja mitu väikest urgu. Mida mitmekesisem on piirkond, seda ligitõmbavam on see rebasele: mets, aas, muld, liivakünkad, vesi, kivid – rebased elavad väga mitmekülgses keskkonnas.

¹⁵<https://www.facebook.com/loomadeeestkost/photos/a.1411163825826822/2213887165554480/?type=3&theater>

Punarebased moodustavad sageli eluaegsed paarid. Pererühmad on samuti tavapärane sotsiaalse korralduse viis. Paari või pererühma kuuluvad rebased käituvad häiritult, kui nad kaotavad kaaslase või rühmaliikme.

Polaarrebase käitumuslikud vajadused

Karusloomakasvandustes peetavad sinirebased pärinevad metsikutest polaarrebastest, kes elavad arktilises tundras ja kelle looduslik territoorium on 3–120 km², keskmiselt 20–30 km². Polaarrebased elavad eluaegses paarisuhtes ja suuremates pererühmades. Kutsikad ei koli tingimata väga kaugele oma sünnikohast; selle asemel ehitavad nad uued urud selle kõrvale, mille tulemuseks võivad olla ruumikad ja keerulised „suurpere kodud“.

Polaarrebase urul on keskmiselt 18 sissepääsu, ühe uruüksuse läbimõõt on 16 m ning kogu käikude kompleks võib ulatuda 650 ruutmeetriini.

Kutsikate eest hoolitsevad nii emased kui isased rebased, vahel täiskasvanud emaste rebaste abil, kellel ei ole oma kutsikaid. Polaarrebased võtavad vahel ette hooajalisi rändeid ja on võimelised sooritama enam kui sajakilomeetriseid rännakuid.

Minkide käitumuslikud vajadused

Vabas looduses elavad mingid 1–6 km pikkusel territooriumil, mis kulgeb mööda järve- või jõekallast või mereranda. Mink on poolveelise eluviisiga liik ja osav ujuja, olles võimeline sukelduma kuni 7 meetri sügavusele. Tal on osaliselt ujulestadega varustatud käpad, külmaga kohanevad veresooneid ja karvastruktuur, mis väldib soojakadu, kui kasukas on märg. Vees tegutsemine on mingi käitumise keskne osa.

Minkidel on 5–24 urgu, mida kasutatakse aktiivselt puhkamiseks, uneks ja toidu säilitamiseks. Urud on tavaliselt vähem kui 10 m kaugusel veest. Täiskasvanud mingid on põhiliselt omaette ja väldivad teiste minkide nägemist ja haistmist. Nad patrullivad regulaarselt oma territooriumil ja märgistavad selle piire põhjalikult oma lõhnaga.

Kutsikad otsivad oma territooriumi niipea, kui nad on 3-4 kuu vanused, kuid emased võivad jääda paigale kuni 11 kuu vanuseni. Kutsikad käivad jahil koos emasloomaga. Ema juhatatus on oluline, sest nad peavad valmistuma üksikuks eluks.

Kõikide kasvatatavate liikide puhul on tegu metsloomadega (v.a küülik). Nii naarits kui ka rebane, kes on Eestis kõige enam kasvatatavad karusloomad, liiguvad vabas looduses ühes päevas kilomeetreid. karusloomakasvanduses on aga rebasepuuri minialaseks seadusega lubatud suuruseks 0,8 m² ning naaritsa puhul lausa 0,255 m². Kuna mõõtmised ei vasta nende metsloomaliikide loomulikele vajadustele, on karusloomakasvandus loomadele stressirohke elukeskkond. Lisaks tuleb arvesse võtta, et rebased ja naaritsad on erakliku eluviisiga loomad, kes vabas looduses puutuvad kokku vaid paaritumiseks. Karusloomakasvandustes tuhandete teiste loomadega koos olles puudub neil sisuline eraldumisvõimalus.

Kõige enam kasvatatakse karusloomadest Eestis Ameerika naaritsaid, kes elavad vabas looduses poole ajast maal ning poole vees. Kokkupuude veega ning ujumisvõimalus on neile oluline liigiomane tegevus muuhulgas ka toidu saamise eesmärgil. Karusloomakasvandustes on naaritsa ainus kokkupuude veega puuris olev jooginõu. Viimaste uuringute järgi on naaritsalt vees olemise võimaluse äravõtmine sama stressirohke kui toidust ilmajätmine.¹⁶

¹⁶Mason, Cooper, &Clarebrough, 2001

Samuti kehtivad naaritsate pidamisel farmis ja loomaaias topelt standardid: loomaaias, kus pidamistingimused on külastajatele nähtavad, on naaritsa pidamiseks nõutav pind minimaalselt 4 m³ kahe looma kohta ja tagatud peab olema ujumise võimalus. Farmitingimustes, inimese silme eest varjul, aga võib piirduda 0,255 m² suuruse puuriga, rääkimata ujumise võimalusest. Euroopa Komisjoni loomade tervishoiu ja heaolu teaduskomitee 2001. aasta raporti kohaselt pole farmielu karusloomadele sobilik ning stressiilmingud nagu stereotüüpsed korduvliigutused on farmides laialt levinud.¹⁷

Karusloomakasvanduste keelustamise ettepanek põhineb asjaolul, et ei ole võimalik ühendada loomade heaolu tagamist (mida vastavalt karusloomade pidamise määrusele liigomase käitumise tagamise all silmas peetakse) ning intensiivpidamise tingimustes metsloomade puurispidamist. Põllumajandusministri 06.09.2010. a määruse nr 88 „Nõuded karuslooma pidamise ja selleks ettenähtud ruumi või ehitise kohta“ (edaspidi karuslooma pidamise määrus) § 5 lõike 4 kohaselt peab loom saama karuslooma pidamise ruumis või ehitises liigiomaselt käituda. Karusloomakasvandustes peetavate metsloomade liigiomane eluviis ning käitumine erineb aga kardinaalselt 0,255 m² suuruses traatpuuris elamisest.

Loomapidamisnõuete täitmise keerukust näitab asjaolu, et see ei ole ainult Eesti probleem.

Rahvusvaheliste loomade heaolu käsitlevate uuringute tulemused on kinnitanud, et karusloomakasvanduste standardpuurid ei vasta tavapäraselt karusnaha jaoks peetavate loomade põhivajadustele. Isegi Euroopa Karusloomakasvatavate Ühingu (EFBA) tegevusjuhise nendib, et ärieesmärkidel kasutatavad pidamissüsteemid ei täida rebaste kõiki bioloogilisi vajadusi ning need tuleb esimesel võimalusel asendada uute süsteemidega, mis vastavad paremini bioloogilistele eripäradele.

2001. aastal avaldatud Euroopa Komisjoni loomade tervishoiu ja heaolu teaduskomitee (SCAHAW) raportis märgitakse, et karusloomakasvanduses kasutatav standardpuur ei vasta loomade käitumuslikele vajadustele. Näiteks tüüpiline rebasepuur ei vasta rebaste olulistele vajadustele. Täpsemalt loob see sunnitud monotoonse füüsilise keskkonna, piirab kehalist liikumist ning liigiomast käitumist nagu kaevamine. Ka tüüpilises pesakasti ja traatpõrandaga mingipuuris kannatab minkide heaolu, sest see ei vasta olulistele vajadustele. Probleemid on eriti seotud piiratud liikumis- ja stimulatsioonivõimalustega, võimaluse puudumisega ronimiseks, tunnelitesse pugemiseks ja ujumiseks. SCAHAW raport toob lisaks välja, et ebanormaalne käitumine ei ole kasvanduses peetavate karusloomade puhul ebatavaline ja hindab stereotüüpsete liikumismustrite esinemist minkidel laialt levinuks. SCAHAW raport puudutab ka käitumuslike probleemide füüsilisi tagajärgi, haigusi, suremust ja aretusest tulenevaid hädasid; näidetena tuuakse poegade tapmist, hambaprobleeme, maohaavandeid, kurtust ja pimedaksjäämist. Täiendavad terviseprobleemid tõi päevavalgele Norra valitsuse 2014. aasta raport; nimelt toob sagenev minkide grupiviisiline pidamine kaasa rohkem agressiivsust ja haavu ning tulenevalt soovist nahku suurendada esineb sinirebaste puhul ülesõtmist ja kaaluprobleeme.

Praktiseeritavad tapmismeetodid on loomade jaoks piinarikkad ning seletuskirjas ei hakata neid üksikasjalikult välja tooma. Detailsema analüüsiga on võimalik tutvuda veebis.¹⁸

Ametlikud kontrollid üle Euroopa on paljastanud korduvaid seadusrikkumisi karusloomafarmides. Loomade huvide eest seisvad rühmitused on avalikustanud ajavahemikus

¹⁷http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/international/out67_en.pdf

¹⁸MTÜ Loomus veebis nt <http://loomus.ee/karusloomafarmide-keelustamiskampaania-eestis-ja-faktid-karusloomafarmide-kohta/>

Täiendavat infot vt ka <http://www.vkm.no/dav/60f432aa07.pdf> ja <http://www.vkm.no/dav/294c521f16.pdf>

2008 kuni 2015 suures mahus materjali, mis on kogutud karusloomakasvandustes salaja läbi viidud uurimiste käigus Taanis, Soomes, Norras, Rootsis ja mujal. Kõigis neis riikides on uurimised paljastanud raskeid tervise- ja heaoluprobleeme suures osas farmidest: tõsised ravita jäetud silma-, nina- ja kõrvapõletikud loomadel; lahtised pindmised ja sügavad haavad ning vigastused; puuduvad sabad ja/või jäsemed; väärarenenud jäsemed; halvatud loomad; stereotüüpne käitumine ja muud vaimsetele kahjustustele viitavad käitumuslikud kõrvalekalded; räämas puurid loomade eluruumi ulatuva terava traadi ja traatvõrguga; tühjad, ebapuhtad ja/või katkised joogianumad.

Kuna karusnahatööstuse tõuaretus keskendub karusnaha kvaliteedi parandamisele, mitte loomade kodustamisele, on ka siin olemuslik vastuolu loomakaitseseaduses nõutud liigiomase käitumisvõimaluse tagamisega.

Looduskeskkonna alased kaalutlused

Karusloomakasvandustes peetav Ameerika naarits on Eestis võõrliik, kelle tõttu kohalik Euroopa naarits on praegu reaalses väljasuremisohus. Riik rahastab Euroopa naaritsa tegevuskava, mille eesmärgiks on väljasuremisohus liigi kaitse, samal ajal on aga lubatud võõrliigi Ameerika naaritsa pidamine karusloomakasvandustes.¹⁹

Karusloomakasvandused mõjutavad negatiivselt kohalikke metsi ja vesikondi. Näiteks Soomes eraldub karusnahatööstuse süül iga-aastaselt keskkonda 430 tonni lämmastikku ja 45 tonni fosforit loomade väljaheidetest.

Lisaks otsesele kahjulikule keskkonnamõjule on karusloomakasvandusel keskkonnale kaudsed tagajärjed karusnahatootmise kõrge energiatarbimise tõttu. MTT AgrifoodResearchFinland viis aastatel 2010-2011 läbi Soomes toodetud mingi- ja rebasenahkade olulusringi hindamise. Uurimust rahastasid Soome Karusnahakasvatavate Aretusühing ja oksjonikeskus FinnishFurSales. Uuritavad mõjukategooriad olid kasvuhoonegaaside heide, hapestumine ja eutrofeerumine; ökotoksilisust uuriti kvalitatiivselt. Tulemusi võrreldi ka muude talvemantlimaterjalidega (akrüül, akrüül-puuvill, polüester-puuvill).

Karusnahast kasuka süsinikdioksiidjalajalg osutus mitu korda suuremaks kui teistel materjalidel. Samuti olid karusnahakasuka keskkonda hapestavad heitmed oluliselt suuremad kui teistel materjalidel. Kõik heitmed skaleeriti erinevate kasukate hinnangulist eluiga arvesse võttes.

Ka Madalmaades läbi viidud uuringus leiti, et minginahast kasukate ja ääriste keskkonnamõju on suurem kui kunstkarusnahast kasukatel ja ääristel.

Parkimis- ja värvimisprotsessi käigus töödeldakse karusnahka erinevate kemikaalidega. Näiteks Norra valitsuse 2014. aasta karusnahatööstuse raportis on märgitud, et karusnahatööstusel ei ole ülevaadet kemikaalide kasutamisest. Mürkainete raporti „PoisonReport 2011“ raames otsiti mürkainete jääke 35 karusnahast kraest, kasukast, kapuutsist ja sallist seitsmest Euroopa riigist. Kõik testitud karusnahad sisaldasid ohtlikke kemikaale. Enamik mingi-, rebase-, kährikkoera-, hülge- ja nutrianahku olid saastunud ohtlike kemikaalidega nagu formaaldehüüd, NPE, polütsükliised aromaatsed süsivesinikud (PAH) või klooritud parafiinid. Paljudel juhtudel ületati seaduslikke piiranguid ja tööstusstandardeid. Eriti ohtlikuks osutusid lasterõivad.

¹⁹<http://www.ejs.ee/ajakiri/artikkel.php?id=270>

Raportile järgnesid sarnased testimistulemused ohtlike kemikaalide puhul karusnahksetes lasteriides Itaalias ja Taanis. Kõige sagedamini leiti karusnahksetest riidetest kemikaale, mis on sisesekretsioonisüsteemi kahjustajad või vähkitekitava toimega.²⁰

Viidatud uuringute järeldused on rakendatavad ka Eesti oludes, kuna ei ole põhjust eeldada, et siinse tööstuse tegevus erineks olulisel määral.

Terviselased kaalutlused

Tervise kaalutlustel on põhjendatud hoiduda karusnahast toodetud rõivastest, mistõttu ei ole põhjendatud toetada ka karusnahatööstuse edasist arengut Eestis.

Surnud loomadelt võetud karusnahk hakkab rikkuma. Põhilised kemikaalid, mida naha säilitamiseks kasutatakse, on formaldehüüd (seostatakse leukeemiaga) ja kroom (seostatakse vähiga). Seetõttu peetakse karusnahatööstust üheks maailma viiest suuremaks raskemetallide reostust tekitavaks tööstuseks.

Näiteks Ameerika Ühendriikides on karistatud karusnahku töötlevaid tehaseid kõrge tasemega reostuse tekitamise ja karusnahast rõivastes lahuste kasutamise eest, mis võivad põhjustada hingamisteede vaevusi ja on lisatud võimalike kantserogeenide nimekirja. Kui sellised kemikaalid lekivad veeteedesse – nagu nendega tihti juhtub – on tulemused laastavad.

Karusnahkade konserveerimisel kasutatakse mitmeid ohtlikke ja saastavaid kemikaale²¹, pärast mida töödeldakse neid sageli ka valgendajate ja värvainetega. Kuigi karusnahatööstus ning karusnahaga kauplevad proovivad kujutada karusnahka loodussõbraliku tootena, on teada, et karusnahatootmise protsess on tugevalt saastav, energiamahukas ning kindlasti mitte naturaalne.

Formaldehüüd imendub organismi hingamise ja naha kaudu ning võib tekitada ärritusi ja allergiaid. 2004. aastal lisas Rahvusvaheline Vähiuuringute Agentuur (IARC) formaldehüüdi vähitekitaajate nimekirja. Paljud rõivabrandid sisaldavad seda kemikaali lubatust suuremas koguses. Rõivatootjatel on kohustus märgistada tooted, milles formaldehüüdisisaldus ületab 120 mg ühe kilogrammi tõttu, soovitusel toodet enne selle kasutamist pesta. Pärast pesemist ei tohiks formaldehüüdi tase olla kõrgem kui 120 mg/kg. Sageli sellist juhendit rõivastel ei ole. Vastavalt 2009. aasta Euroopa mänguasjade ohutusdirektiivile ei tohi tekstiilist mänguasjad sisaldada rohkem kui 30 mg/kg formaldehüüdi. Kõik testitud karusnahksed detailid ületasid selle taseme. Näiteks CanadaGooselastejope karusnahast ääris sisaldab 240 mg/kg, Airforce jope 180mg/kg ja Versano jopest leiti 260 mg/kg formaldehüüdi.

Samuti on testid näidanud karusnahast rõivastel etoksülaatide kogust üle lubatud taseme. Etoksülaadid käituvad organismis sarnaselt östrogenina, põhjustades hormonaalseid häireid. Need kemikaalid imenduvad organismi naha kaudu ning satuvad seejärel vereringesse, püsides organismis mõnel juhul üle kahekümne aasta ning põhjustada kroonilisi tervisehäireid.

²⁰Euroopa Parlamendis esitletud aruandest “Mis on moe taga? Loomaheaolu ja Euroopa karusnahakaubandus”, lk 41-42: http://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2015/10/Pels_final_print_mail.pdf

²¹Lähemalt vt: http://www.furfreealliance.com/fur-on-childrens-wear-full-of-toxics/Testide_tulemused, vt: http://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2016/01/ToxicFur_Bremer-Umweltinstitut.pdf Testitulemuse esitleti Hollandi avalikõigusliku televisiooni tarbijasaates Kassa: kassa.vara.nl/media/351898 Uuringud: <http://www.furfreealliance.com/environment-and-health/>

Öko-Tex Standard 100 on iseseisev tekstiilitoodete testimis- ja sertifitseerimissüsteem, mille sihiks on mõõta kahjulike ainete sisaldust tekstiilis tulenevalt tekstiili reaalsest kasutusest. Mida intensiivsem on toote kontakt nahaga, seda rangemad on kasutusnõuded. Suurim lubatud kogus etoksülaate on Öko-Tex Standardi kohaselt 100 mg/kg, ning selle ületavad nt Airforce, Versano, Nickelson ja Canada Goose. Kui etoksülaatide tase tootes ületab 1000 mg/kg, vastutab maaletooja tarbijate teavitamise eest nii etoksülaatide kõrge tasemest kui sellega kaasnevatest ohutusnõuetest.

Majandusalased kaalutlused

Karusnahatööstuse majanduslikke mõjusid on karusloomakasvanduste vaatenurgast käsitletud Eesti Maaülikooli veterinaarmeditsiini ja loomakasvanduse instituudi ning majandus- ja sotsiaalinstituudi 2016. aasta „Karusloomakasvanduste uuringus“. Kahjuks ei ole uuring tervikuna objektiivne, mistõttu eelnõu väljatöötamisel oli sellele võimalik tugineda vaid osaliselt.

Karusnahatööstus on maailmas üha ebastabiilsemaks muutuv tööstusharu, mis on paljudes riikides seadusega keelatud. Eetilised ja loomade heaolu puuduvad küsimused on tõstatanud debatte karusnaha keelustamise üle paljudes ELi liikmesriikides. Näiteks võib tuua Hollandi, kes seni oli neljas suurim naaritsanahku tootev riik maailmas, kus 160 naaritsafarmis toodetakse umbes 6 miljonit nahka aastas. Karusnahatööstuse lõpetamist on pidanud eetilistel kaalutlustel põhjendatuks ka sealne ülemkohus.

Uuringus on karusloomakasvanduste eetiline aspekt täielikult kõrvale jäetud.²² Loetlemata on riigid, kus keelustamine on täielikult või osaliselt jõustunud ja ka need, kus protsess on algatatud ja lõpptulemus veel teadmata.

2016. aastal langes minginahkade tootmine kogu maailmas järsu 25% võrra. Ühe maailma suurima karusnahkade oksjonimaja CopenhagenFur andmetel langes naaritsanahkade tootmine 2015. aastal toodetud 72 miljonilt 2016. aastal 52 miljonini.²³ Kõige suurem langus toimus Hiinas, kus tootmine vähenes 18 miljonilt 8 miljonini. Alates sellest, kui 2013. aastal 40 miljonilise hari punkti saavutanud „Hiina karusnahamull“ lõhkema hakkas, on karusnahatööstus kogu maailmas oma tähtsust kaotamas.

Ka Ida-Euroopa karusnahatööstus on saanud tugeva löögi. Vastavad numbrid langesid 16 miljonilt 2015. aastal 2016. aastal 14 miljonini. CopenhagenFuri andmetel toimus suurim langus Hollandis. Maailma suurimaid karusnahaoksjoneid SagaFurs rakendab kokkuhoiupoliitikat ja viib läbi mastaapseid koondamisi.²⁴ Eesti majandusruum ei eksisteeri maailmaturust eraldiseisvana, mistõttu kannatab ka Eesti karusnahasektor. Näiteks on pankrotistunud OÜ Eurotann, kes oli Eesti suurim karusnahkade parkimistehas Karjaküla farmi kõrval.²⁵ Samuti kolib Eestist ära karusnahakaupleja Furmanto.

²²Animalia, NOAH, CaseSagaFurs. Nordicfurtrade – marketedasresponsiblebusiness, 2015: <http://www.eurogroupforanimals.org/wp-content/uploads/2015/10/Case-Saga-Furs.pdf>

Pickett, H., Harris, S. TheCaseAgainstFurFactoryFarming. A ScientificReview of AnimalWelfareStandards and ‘WelFur’,

2015: https://www.researchgate.net/publication/284720895_The_Case_Against_Fur_Factory_Farming

²³Worldproduction of mink drops, CopenhagenFur,

15.06.2016: <http://www.kopenhagenfur.com/news/2016/june/world-production-of-mink-drops>

²⁴“SagaFursstartscodeterminationnegotiations”, Reuters,

19.04.2016: <http://www.reuters.com/article/idUSFWN17L0KZ>

²⁵OÜ Eurotann, Krediidinfo: <https://www.e-krediidinfo.ee/10304860-EUROTANN%20OÜ>

Moemaailm on ka ootamatult kiiresti karusnahast loobumas. Selle aasta septembris toimunud Londoni moenädal kuulutas end karusnahavabaks. Sellele järgnes Mercedes Benzi moenädal. Tegelikult on ka mõned teised moesündmused karusnahavabad, aga nad ei ole end mitmetel põhjustel veel niimoodi nimetanud. Los Angeles keelustas karusnahkade müügi, Amsterdam karusnaha müügi turgudel. Karusnahast on 2017.aastal avalikult loobunud: Gucci, Michael Kors, Burberry, Donna Karan, Furla, DKNY, kogu VF Corporation, Hiina moekunstnikud Grace Chen, Michael Vong, Mary Ma. Praegu käivad Fur Free Alliance läbirääkimised Pradaga, mis on avalikult öelnud, et ta mõtleb loobumisele. Karusnahavabad moekunstnikud on kättesaadavat siit: <https://furfreeretailer.com/>

Maaülikooli läbiviidud uuringus üritatakse karusnahatööstusest jätta mulje kui perspektiivikast tulevikualast, milles on põhjust objektiivsetel asjaoludel kahelda. Seetõttu ei ole eelnõu väljatöötamisel viidatud uuringule mõjuanalüüsis olulisel määral tuginetud.

Mingil põhjusel ei ole uuringus näiteks käsitletud ka karusloomakasvanduse mõju keskkonnale, haavatavatele ühiskonnagruppidele, kogu ühiskonnale. Ometi peab Maaülikooli loomanaha töötlemise ohtlike protseduuride tõttu karusnahkseid riideid üheks maailma viiest suuremaks raskemetallide reostust tekitavaks tööstuseks.²⁶ Maaülikooli uuringus on märgitud: “Ei saa nimetamata jätta ka seda, et tänapäeva maailmas on nõudmine naturaalse toodete osas kasvava trendiga ja seda näitab ka karusnahkade tootmise kasv maailmas. Alternatiiv naturaalsele toornahkadele on sünteetiliste toodete näol olemas, aga nende valmistamine on seotud kõrge energiakuluga.”. Karusnaha tootmise naturaalseks pidamine on äärmiselt eksitav selle keskkonnamõjude tõttu, mis on märkimisväärselt suuremad kui sünteetiliste toodete valmistamisel.²⁷

Juba Michigani Ülikooli 1979. aasta uurimuses jõuti järelduseni, et vaatamata kunstkarusnaha keskkonnamõjule, kulub farmis kasvatatud karusnahast kasuka tootmiseks 20 korda rohkem energiat.

2011. aasta Hollandi konsultatsioonifirma CE Delft tehtud uurimuses võrreldi karusnaha ja tavaliste tekstiilide tootmise mõju 18 erinevale keskkonna probleemile nagu kliimamuutus, osooni reostus, pinnase saaste ning vee ja maa kasutamine. Siinjuures 18 probleemist 17 puhul leiti, et karusnaha tootmine on palju kahjulikum kui tavaliste tekstiilide tootmine. Nii mõneski riigis, sh Belgia ja Kanada, on keelatud reklaamida karusnahatooteid kui keskkonnasõbralikke või naturaalseid.

3. Eelnõu sisu ja võrdlev analüüs

Paragrahviga 1 muudetakse loomakaitseseadust.

Eelnõu § 1 punktiga 1 täiendatakse loomakaitseseadust § -ga 4¹, mille kohaselt keelustatakse

²⁶Hettige, Hemamala and Martin, Paul and Singh, Manjula and Wheeler, David, TheIndustrialPollutionProjectionSystem , 1995. WorldBankPolicyResearchWorkingPaper No. 1431: <http://ssrn.com/abstract=620486>

²⁷Sweney, M. “Eco-friendly’ furad banned”, TheGuardian,

21.03.2012: <https://www.theguardian.com/media/2012/mar/21/eco-friendly-fur-ad-banned>

Bijleveld, M. Natural mink fur and fauxfurproducts, anenvironmentalcomparison. CE

Delft,2013: http://www.cedelft.eu/publicatie/natural_mink_fur_and_faux_fur_products,_an_environmental_comparison/1409

Bijleveld, M, Kortland, M &Sevenster, M, Theenvironmentalimpact of the mink furproduction. CE Delft, 2011: http://www.ce.nl/publicatie/the_environmental_impact_of_mink_fur_production/1131

loomade pidamine üksnes või peamiselt karusnaha tootmise eesmärgil. Normi kuritarvitamise (nt kasvatatakse ja aretatakse loomi välisriigis asuva karusloomakasvatuse tarbeks) ärahoidmiseks keelatakse ka loomade aretamine ja paljundamine karusnaha tootmise tarvis. Kavandatav keeld hõlmab vaid sellist karusloomakasvatust, kus karusnaha tootmine on ainsaks eesmärgiks. Seega ei ohusta sellise keelu sisse seadmine selliste loomade kasvatajaid, kes kasvatavad näiteks lambaid või küülikud. Näiteks küülikute puhul on peamine tuluallikas liha, kuigi ka kasukas võib käiku minna, siis see ei ole peamine eesmärk, milleks neid loomi peetakse.

Eelnõu § 1 punktiga 2 sätestatakse täna karusloomade kasvatamisega tegelevatele ettevõtetele üleminekuaja oma tegevuse lõpetamiseks. See tähendab seda, et loomade pidamine üksnes või peamiselt karusnaha tootmise eesmärgil on keelatud 2024. aasta 1. juunist. See on piisav üleminekuaja selleks, et lõpetada oma tegevus, viia oma tegevus üle riiki, kus karusloomade kasvandus on lubatud või leida ettevõttele uus majanduslik väljund.

Paragrahviga 2 muudetakse looduskaitseadust

Looduskaitseadus sätestab mingi ja kähriku pidamise üldnõuded, sh tegevusloa kohustuse ja selle andmise korra. Karusloomade pidamise keeld hõlmab ka neid loomaliike, mistõttu looduskaitseaduse tuleb vastavad sätted kehtetuks tunnistada.

Eelnõu § 2 punktidega 1 ja 2 tunnistatakse looduskaitseaduse § 57 lõiked 6 ja 7 ning §§-id 57¹ ja 57² kehtetuks.

Eelnõu § 2 punktiga 3 sätestatakse üleminekuaja tegevusloa alusel tegutsevate ettevõtjate jaoks. Tegevuslubasid mingi ja kähriku pidamiseks väljastatakse 5 aastaks. See tähendab sisuliselt seda, et seaduse jõustumisel saavad ettevõtjad veel üks kord (kokku 5 aastaks) tegevuslubasid taotleda. Kui ettevõtja taotleb tegevusluba enne 2019. aasta 1. juunit ja ta vastab tingimustele, siis väljastatakse talle tegevusluba maksimaalselt 2024. aasta 31. maini. See tähendab, et ettevõtja peab arvestama tulevase piiranguga ja oma äritegevust ka vastavalt planeerima. 5-aastane üleminekuaja võimaldab sujuvat liikumist muule valdkonnale, töötajate ümberõpet ja kohandumist uue olukorraga.

Eelnõu §-s 3 on sätestatud seaduse jõustumisaeg. Seadus on planeeritud jõustuma 2019. aasta 1. juunil.

4. Eelnõu terminoloogia

Eelnõuga ei tooda Eesti õigusruumi uusi termineid.

5. Eelnõu vastavus Euroopa Liidu õigusele

Eelnõuga ei rakendata Euroopa Liidu õigust.

6. Seaduse mõjud

6.1 Kaasnev sotsiaalne mõju

Karusloomafarmide pidamise keelustamisel on valdavalt lähtutud eetilistest kaalutlustest. Ka Eesti ühiskonnas on valdav toetus karusloomafarmide keelustamisele just eetilistel kaalutlustel. Vaid 12% Eesti elanikest nõustub karusloomafarmide tegevuse jätkumisega tänasel kujul.

Eelnõuga ei keelata küll karusnaha toodete müüki, kuid karusloomade pidamise keelustamine saadab selge signaali, et karusnahast toodete kasutamine võib tõsiselt kahjustada inimeste tervist.

Seega on eelnõuga võimalik saavutada märkimisväärne edasimineku ühiskonnas eetiliste ja tervise kaalutluste edendamisel.

Ebasoovitavaid riske ei tuvastatud.

6.2 Kaasnev keskkonnamõju

Karusnahatööstuse tegevusega kaasneb oluline negatiivne mõju ümbritsevale keskkonnale, sh loomade heaolule. Eelnõuga on seega võimalik saavutada oluline sääst loomade heaolule ja elukeskkonnale tervikuna.

Ebasoovitavaid riske ei tuvastatud.

6.3 Kaasnev mõju: Mõju majandusele

Karusnaha tootmise puhul ei ole Eestis tegu suure tööstusharuga. Erinevatel andmetel on Eestis 34-44 karusloomakasvandust. 2013. aastal tapeti Eestis 135 612 looma karusnaha saamise eesmärgil.²⁸

Karusloomade pidamise keelustamine toob kaasa majandusliku mõju seega vaidvähestele Eestis tegutsevatele ettevõtetele, kes peavad jätkamiseks tegema olulisi ümberkorraldusi uuele tegevusalale üleminekuks.

Eelnõul on tervikuna Eesti majandusele mõju väike, kuna karusnahatööstusel ei ole Euroopa Liidus ega maailmaturul näha pikaajalist tulutoovat perspektiivi.

Ebasoovitavaid riske kaasneb vähestele osale ettevõtetest. Valdavat osa Eesti ettevõtjatest muudatus ei mõjuta ning riske kaasa ei too.

6.4 Kaasnev mõju: Mõju riigiasutuste korraldusele

Eelnõu puudutab keskkonnaametit ning veterinaar- ja toiduametit. Ametites tegelevad karusloomafarmide küsimusega üksikud ametnikud. Sihtrühm on seega väike. Eelnõuga ei lisandu riigiasutustele märkimisväärset täiendavat töökoormust. Peale karusloomade pidamise keelu rakendumist riigiasutuste töökoormus väheneb karusloomafarmide järelevalve teostamise vajaduse ära langemise võrra.

Ebasoovitavaid riske ei tuvastatud.

7. Seaduse rakendamise seotud riigi tegevused, eeldatavad kulud ja tulud

Karusloomakasvanduse üle järelevalve teostamine on Keskkonnaministeeriumi ja Maaeluministeeriumi haldusala ametite pädevuses. Ministeeriumid peavad oma allasutuste kaudu tagama, et kuni tegevuse lõpetamiseni järgitakse karusloomade kasvatamisel täna kehtivaid loomapidamisnõudeid. Pärast eelnõu jõustumist tuleb riigiasutustel jälgida, et tegevus karusloomafarmides lõpetatakse nõuetekohaselt.

²⁸<http://www.stat.ee/72480>

8. Rakendusaktid

Seoses karusloomade pidamise keelustamisega tuleb osaliselt või tervikuna kehtetuks tunnistada järgmised rakendusaktid:

1. Keskkonnaministri 20.11.2014. a määrus nr 51 „Mingi ja kähriku tehistingimustes pidamisele esitatavad täpsustatud nõuded ja farmi tegevusloa sisu täpsustatud nõuded“ - <https://www.riigiteataja.ee/akt/125112014011> ;
2. Põllumajandusministri 06.09.2010. a määrus nr 88 „Nõuded karuslooma pidamise ja selleks ettenähtud ruumi või ehitise kohta“ - <https://www.riigiteataja.ee/akt/108052015007>;
3. Põllumajandusministri 21.03.2011.a määrus nr 24 „Imporditavate loomade ja loomsete saaduste veterinaarnõuded“ - <https://www.riigiteataja.ee/akt/128062014110> .

9. Seaduse jõustumine

Seadus on planeeritud jõustuma 2019. aasta 1. juunist.

Algatatud . novembril 2018. a.

Algatajad:

1. Kannes Kauso
2. Toomas Jüngersten
3. Heljo Pikkof
- ~~4. Toomas Jüngersten~~
4. Marianne Liikla
5. Park Põlve
6. Heidi Tunge
7. HARRY VOLMER
8. KEIT PENTUS-ROSIMANNUS
9. Yuana Luigas
10. Oudikki doone
11. Eiki Nestor
12. Madis Nitting
13. Kulmen Kuit
14. Aune Kersne
15. J. OSSIMOVSKI
16. Volko Aluder
17. Heimar Leuk
18. JAAANUS KARILAIA